

MINISTERUL EDUCAȚIEI NAȚIONALE
UNIVERSITATEA „1 DECEMBRIE 1918” DIN ALBA IULIA
ȘCOALA DOCTORALĂ DE ISTORIE

UNIVERSITATEA
1 DECEMBRIE 1918
ALBA IULIA

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. **DANIEL DUMITRAN**

Drd. **SIDONIA PETRONELA NEAGOIE (OLEA)**

ALBA IULIA
2023

**MINISTERUL EDUCAȚIEI NAȚIONALE
UNIVERSITATEA „1 DECEMBRIE 1918” DIN ALBA IULIA
ȘCOALA DOCTORALĂ DE ISTORIE**

**MONUMENTE FUNERARE LITICE DIN CIMITIRE
ALE JUDEȚULUI ALBA. DE LA CERCETARE LA
CONSERVARE ȘI RESTAURARE**

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. **DANIEL DUMITRAN**

Drd. **SIDONIA PETRONELA NEAGOIE (OLEA)**

**Alba Iulia
2023**

CUPRINS

Introducere.....	5
I. Concepte de bază. Definiții. Metodologia cercetării.....	13
II. Monumentele sepulcrale. De la lespedeza funerară la monumente funerare complexe. Ansambluri funerare	23
II.1. Arta funerară în istoriografie.....	25
II.2. Apariția lespedezilor și a altor monumente funerare. Evoluția din Antichitate până în epoca modernă	42
II.3. Tipologia monumentelor funerare.....	78
II.4. Morfologia monumentelor funerare	104
4.1. Elemente stilistice specifice stilurilor arhitecturale prezente în cadrul compoziției monumentelor funerare	106
4.2. Câmpul inscripției	109
4.3 Câmpul decorului	118
4.4. Simbolistica monumentelor funerare. Simboluri comune și specifice....	121
4.4.a. Elemente decorative fitomorfe	123
4.4.b. Elemente decorative zoomorfe.....	131
4.4.c. Elemente decorative geometrice, compoziționale și heraldice.....	136
4.4.d. Elemente simbolice religioase.....	140
4.4.e. Elemente decorative antropomorfe.....	145
III. Evoluția cimitirelor în Transilvania.....	147
III.1. Amplasarea monumentelor funerare.....	150
III.2. Apariția și evoluția cimitirelor	158
III.3. Cimitire istorice ale Transilvaniei.....	172
IV. Starea de conservare a monumentelor funerare	179
IV.1. Tipuri de roci utilizate în realizarea monumentelor funerare.....	189

IV.2. Degradări produse de factorii de mediu	200
IV.3. Degradări biologice	205
IV.4. Degradări provocate de factorii antropogeni	210
V. Conservarea și restaurarea monumentelor din piatră. Lucrări de conservare și restaurare asupra monumentelor funerare demarate și necesare: studii de caz	213
V.1. Monumente funerare din cimitire din mediul urban	227
1.1. Cimitirul evreiesc din Alba Iulia	228
1.2. Cimitirul reformat din Aiud	246
1.3. Cimitirul evanghelic din Sebeș	259
V.2. Monumente funerare din cimitire din mediul rural.....	265
3.1. Cimitirul evreiesc din Vințu de Jos	267
3.2. Cimitirul reformat din Ighiu	283
3.3. Cimitirul evanghelic din Petrești.....	296
Concluzii	305
Bibliografie.....	314
Lista ilustrațiilor	329
Anexe.....	338

Cuvinte cheie: *monument funerar, piatră, litic, conservare, restaurare*

REZUMAT

Arta funerară rămâne un domeniu plin de noutate și mister, în special datorită aspectelor extrem de complexe pe care le oferă, aspecte sociale, culturale, lingvistice și istorice. Interdisciplinaritatea domeniului este cea care oferă de asemenea unicitate subiectului. Paginile tezei *Monumente funerare litice din cimitire ale județului Alba. De la cercetare la conservare și restaurare* încearcă să reflecte importanța monumentelor funerare și să prezintă o manieră de cercetare și preservare a acestora. Deși în ultimul timp este o temă studiată în diverse planuri, arta mortuară rămâne o temă generoasă, varietatea descoperită, precum și unicitatea în multe cazuri, concluzionând aspecte religioase și sociale deosebite.

Prezentarea și analizarea monumentelor destinate marcării înmormântărilor din arealul geografic asupra căruia m-am oprit în cercetarea de față, mai precis județul Alba se va baza, pe o abordare tipologică și stilistică, chiar dacă scopul final al lucrării este de cercetare amănunțită datare și valorificare prin restaurare ori redactarea unor propuneri de conservare și restaurare pe baza cercetării de teren dare să stea la fundamentul unei promovări culturale a patrimoniului funerar.

Conform titlului singura categorie de monumente funerare asupra căreia mă voi opri este cea din material petrografic datorită naturii profesionale deținute, cu toate că

suporturile din care sunt realizate piesele comemorative nu se limitează doar la material litic.

Chiar dacă materialul litic din care sunt realizate bunurile în discuție are o importanță aparte,, existând posibilitatea utilizării unui anumit tip de rocă în funcție de statutul social al defunctului, clasificarea în funcție de materialul folosit în fabricarea pieselor din piatră se va face în ultima parte a lucrării. Analizarea stării de conservare a monumentelor studiate se va efectua în partea studiilor de caz alese spre cercetare.

Monumentele vor fi atât descrise, cât și datate, iar inscripția epitafelor va fi transliterată atât cât este posibil, în funcție de lizibilitatea ei. Pe baza rezultatelor cercetării de teren, au fost analizate monumentele funerare și consemnate detaliat tipologia și morfologia acestora, în limita posibilităților, a tipologiei, structurii și descrierii acestora.

Interferențele cu precădere artistice, au dus la selectarea unor studii de caz ale comunităților evreiești, reformate și evanghelice. Orientarea spre studiile de caz alese din mediul rural și urban a fost generată cu precădere de diferența manierei de executare a acestor monumente din suport petrografic și de realizare a conexiunilor dintre comunităților religioase, din punct de vedere al tipologiilor uzitate.

Un alt aspect care trebuie semnalat este faptul că cercetarea a vizat cu precădere cimitirele proprii ale comunităților dar și pe cele municipale, avându-se în vedere acele detalii ale domeniului care până în momentul de față au fost prea puțin cercetate în special în cazul persoanelor de rând ale societății respective.

Cercetarea de față a propus continuarea eforturilor preliminare începute în teren de-a lungul timpului prin diverse proiecte deosebite, precum și abordarea și promovarea metodologiilor pluri și interdisciplinare, necesare unei cercetări asemănătoare. În centrul lucrării a stat în special conservare și restaurare monumentelor funerare socotite drept surse documentare. Această prezervare a pieselor litice este imperios necesară în vederea cercetării epigrafice ulterioare. De asemenea digitizarea monumentelor funerare a reprezentat un aspect important în vederea cercetării atente și mai facile a monumentelor.

Sursele utilizate au fost multiple, de la surse arhivistice, registre ale comunităților religioase, bibliografie de specialitate aferentă, dar nu în ultimul rând inscripțiile epigrafice transliterate, traduse și analizate în urma restaurării monumentelor, inscripții

care conferă informații deosebite pentru comunitatea religioasă cât și despre maniera de întocmire a unei inscripții comemorative.

Pornind de la aceste linii generale, atenția mea a fost îndreptată cu precădere spre monumentele funerare din piatră existente în zonele istorice ale cimitirelor, cu toate că acestea sunt încă active. Astfel au fost selectate piesele comemorative din zonele vechi și de început ale cimitirelor, care pot duce de asemenea la plasarea temporară a cimitirelor, aspect deosebit de important pentru certificarea stabilirii unei comunități într-o anumită regiune. În cazul cimitirelor urbane cu caracter evanghelic și reformat în schimb, se poate observa certificarea mutării înmormântărilor într-un cimitir de sine stătător, dacă până într-un punct al istoriei acestea erau efectuate în jurul bisericilor.

Urmărind istoricul cercetărilor întreprinse în această direcție a studierii monumentelor funerare, cu toate că în ultimul timp domeniul a început să prindă o amploare mai extinsă, problema este una insuficient cercetată, dovedindu-se a fi una extrem de complexă. Atât cercetarea epigrafică propriu-zisă, identificarea pieselor, inventarierea și centralizarea monumentelor funerare, precum și procesul amplu al conservării și restaurării, au fost premisele care au dus la concluziile cercetării și al identificării unicității unor piese funerare. De asemenea, plasarea în teren a cimitirelor, marcarea (în unele cazuri) a monumentelor, cât și corelarea cu vechile hărți istorice sau cu vechile planuri existente a semnat un aport în derularea cercetării.

Criteriul principal de selecție a monumentelor cu statut funebru analizate a fost, în special, vechimea acestora, care să poată oferi datarea, chiar și relativă, a cimitirelor, în special în lipsa unor alte documente care să o facă mai precis, acesta fiind unul dintre obiectivele lucrării de față.

Monumentele selectate au vizat intervalul de timp cuprins între secolele XVII – XIX, cu mici raportări la secolul XX. Realitatea din teren a fost diferită de cea descriptivă identificată în unele documente, iar selectarea a vizat cele mai timpurii monumente și marcarea perioadei temporare de apariție a cimitirului precum și informațiile reflectate prin intermediul epitafelor.

Analizarea fiecărei piese funerare studiate, din punct de vedere al stării de conservare, identificarea factorilor degradanți precum și stabilirea metodologiei ideale pentru procesul tehnic al restaurării a fost etapa extrem de importantă, preliminară

începerii efective a restaurării pieselor, digitizării acestora și a cercetării epigrafice în vederea datării și identificării defecțiilor. Obiectivul primordial al cercetării de față a fost punerea în siguranță a cât mai multor monumente funerare din părțile istorice ale cimitirelor iar acest aspect a adus după sine necesitatea unor analize și studii adiacente, implicând studii geologice ale rocilor din care sunt realizate monumentele funerare, identificarea microscopică prin analogie a tipurilor de roci, identificarea tipului de atac biodeteriogen pe baza unor buletine de analize acreditate de specialiști și experți în domeniu, măsurători de umiditate a rocii, precum și analizarea atentă a stării de conservare a bunurilor identificate.

Situația studiilor de caz din mediul urban, față de cele din mediul rural se diferențiază în primul rând datorită facilității de a activa în incinta cimitirelor urbane¹ spre deosebire de cimitirele rurale unde accesul a fost îngreunat în special de lipsa utilităților necesare. Astfel s-a luat decizia realizării unor lucrări complexe în cimitirele urbane în timp ce în cele rurale s-au realizat simple teste, suficiente pentru identificarea procesului tehnic potrivit în vederea efectuării unor lucrări mai ample de conservare și restaurare a bunurilor comemorative.

Lucrarea de doctorat nu își propune să ofere răspunsuri definitive la toate incertitudinile legate de existența cimitirelor studiate, acest aspect fiind imposibil fără realizarea unor cercetări ample arheologice, însă în lipsa acestei posibilități, se încearcă salvarea și punerea în valoare a pieselor încă existente în cadrul acestor ansambluri funerare, precum și cercetarea epigrafică a lor.

Teza de față este structurată în cinci capitole distincte, în funcție de parcursul cercetării, organizarea sa fiind dictată de maniera de abordare a subiectului. Prima parte a tezei, capitolele I-III oferă o privire de ansamblu asupra elementelor definiției în cercetarea subiectului, fiind axată pe o vastă bibliografie din domenii auxiliare istoriei în timp ce capitolele IV-V face trecerea profund în tematica conservării și restaurării monumentelor litice, atât prin oferirea unor aspecte tehnice, de analiză a realității din teren precum și punctual, prin oferirea unor imagini specifice ale studiilor de caz selectate în urma cercetării desfășurate de-a lungul timpului.

¹ Existând accesul facil pentru intrare, surse prime de energie electrică și apă precum și posibilitatea de a transporta cu ușurință materialele necesare.

Capitolul I, *Concepte de bază. Definiții. Metodologia cercetării*, aduce după sine clarificări legate de modalitatea de cercetare întreprinsă atât în ceea ce privește conceptele definitorii ale domeniului și limbajul de specialitate acceptat, cât și metodologia cercetării de teren, maniera de selectare a cimitirelor, a încadrării lor în mediul rural și urban, cât și maniera de selecție a monumentelor, fișarea pieselor, analizarea stării de conservare a bunurilor comemorative, modalitatea de digitizare cât și de cercetare epigrafică întreprinsă cu sprijinul specialiștilor din domeniu. Concluzia în momentul întreprinderii subiectului a fost aceea că subiectul, prin complexitatea sa, necesită prezența unei echipe în teren, imposibilitatea de colaborare în toate cazurile, ducând la diminuarea rezultatelor aferente, însă orientarea în teren a fost prioritizată, numărul pieselor selectate fiind diminuat însă selecția s-a realizat în funcție de importanța acestora pentru rezultatul final al cercetării.

După definirea acestor aspecte amintite s-a realizat o trecere în revistă a evoluției monumentelor funerare prin capitolul al doilea *Monumente sepulcrale. De la lespede la funerară la monumente funerare complexe. Ansambluri funerare*. Primul subcapitol al celui de-al doilea capitol, sub denumirea *Arta funerară în istoriografie*, aduce după sine clarificări privind studierea acestui domeniu de-a lungul timpului precum și semnarea interesului din partea specialiștilor pentru acest specialitate.

Acest capitol amplu însumează, prin subcapitolului II.2. *Apariția lepezilor și a altor monumente funerare. Evoluția din Antichitate până în epoca modernă*, parcursul artei funerare din Antichitate până în perioada vizată în paginile lucrării, o incursiune în această direcție fiind imperios necesară pentru a putea analiza monumentele selectate, în special din punct de vedere artistic precum și al păstrării unor elemente componente de-a lungul timpului și modificate în funcție de moda vremii.

Tipologia monumentelor funerare este tratată în subcapitolul al treilea, orientarea fiind realizată în funcție de amplasarea monumentelor precum și de modul de realizare al pieselor tombale. Urmează apoi tratată morfologia pieselor comemorative în subcapitolul al patrulea, subcapitol amplu care însumează toate elementele definitorii ale unui monument funerar, atât din punct de vedere compozițional prin modalitatea generală de împărțire a monumentelor, în cele mai multe cazuri, în câmpul inscripției și cel al decorului, precum și referitor la decorarea monumentelor prin uzitarea diverselor

simboluri: elemente vegetale, zoomorfe, geometrice, compoziționale și heraldice, simboluri religioase sau elemente decorative antropomorfe.

Componenta originală a tezei constă în special în obiectivul principal al acesteia, și anume conservarea și restaurarea unor piese sepulcrale din cimitirele selectate drept studii de caz în decursul cercetării. Capitolul IV. Starea de conservare a monumentelor funerare, împărțit la rândul său în patru subcapitole, are în vedere atât componenta teoretică a conservării pietrei cât și aplicativ, analizarea în teren a situației *de facto*. Primul dintre subcapitole, *Tipuri de roci utilizate în realizarea monumentelor funerare*, are în vedere analizarea și descrierea, raportat la cercetările făcute în teren, a tipurilor de suport petrografic cel mai uzitate în edificarea pieselor sepulcrale. La baza acestei examinări stau analizele geologice certificate realizate pe parcursul cercetării desfășurate.

Starea de conservare a pieselor funerare analizate este dictată de degradările existente la suprafața și în profunzimea suportului lapidar, astfel detalierea degradărilor posibile precum și analizarea în teren a existenței acestora punctual, a fost un aspect obligatoriu. Astfel următoarele subcapitole ale capitolului IV tratează degradările produse de factorul de mediu, degradările biologice precum și degradările produse de factorii antropogeni.

Ultimul capitol al lucrării vizează descrierea studiilor de caz selectate pentru cercetare. Împărțit în două subcapitole: *Monumente funerare ale cimitirelor din mediul urban* și *Monumente funerare ale cimitirelor din mediul rural*, subcapitolele tratează treptat selecțiile din cadrul cimitirelor analizate. Astfel pentru mediul urban a fost selectat cimitirul evreiesc din Alba Iulia, cimitirul reformat din Aiud și cimitirul evanghelic din Sebeș, toate cele trei cimitire fiind situate în localități de o importanță deosebită pentru comunitățile religioase, numărând cel mai însemnat număr de membrii ale comunităților în perioada analizată, beneficiind astfel de un statut deosebit în rândul localităților din jur.

Monumentele funerare din cadrul cimitirelor rurale au fost selectate din cimitirul evreiesc din Vințu de Jos, cimitirul reformat din Ighiu și cimitirul evanghelic din Petrești, localități însemnate care certifică prezența comunităților religioase atât prin locașuri de cult cât și prin existența unor locuri de veci de sine stătătoare.

În analizarea stării de conservare precise a monumentelor funerare, în propunerile de conservare și restaurare precum și în cazul procesului tehnic desfășurat, un rol

deosebit l-au avut analizele petrografice dar și cele biologice săvârșite. De asemenea s-au realizat investigații microscopice și fizico-chimice în cazul unor probe prelevate din teren, în vederea propunerii unei metodologii precise în vederea restaurării pieselor din suport petrografic.

Procesul tehnic al conservării și restaurării va fi precedat inclusiv de realizarea unui relevu al degradărilor care va genera după sine o serie de soluții care se vor regăsi în efectuarea în teren a lucrărilor de conservare și restaurare precis efectuate în vederea stabilizării suportului petrografic din care sunt realizate, distinct, piesele funerare.

Aspectul restaurării monumentelor litice a reprezentat una dintre contribuțiile personale ale demersului de cercetare. Un exemplu demn de amintit este cazul Cimitirului evreiesc din Alba Iulia, situație în care lucrările de conservare, restaurare și punere în valoare a cimitirului este o acțiune amplă și de echipă, proiectul fiind demarat în anul 2013 prin cercetarea cimitirului, debutând apoi Tabăra de Conservare și Restaurare anual desfășurată în cadrul acestui cimitir istoric. Anul 2022 a adus după sine câștigarea unui grant din partea Ambasadei Statelor Unite ale Americii, contribuție care a permis dezvoltarea proiectului într-unul internațional, aducând după sine o serie de oportunități în vederea cercetării epigrafice, a susținerii lucrărilor de conservare și restaurare, precum și a încheierii unui amplu capitol din activitatea desfășurată aici. În același timp s-au deschis porțile unui plan de punere în valoare a cimitirului prin transformarea acestuia într-un cadru vizibil și mult mai vizibil.

În celelalte cazuri ale cimitirelor urbane situația nu a vizat echipe de cercetare iar lucrările s-au desfășurat punctual asupra unor piese selectate din incinta cimitirelor, în primul rând în funcție de accesibilitate. Astfel în cimitirul reformat din Aiud au fost restaurate patru piese funerare aflate în poziție secundară. Monumentele funerare certifică începuturile cimitirului reformat de aici, ele fiind reutilizate la realizarea treptelor de acces de aici și extrase în urma unor săpături în secolul XX. Decizia punerii în siguranță a suportului lapidar al monumentelor a venit astfel din inițiativa de a salva cele mai vechi piese sepulcrale reformate din acest centru urban.

În cimitirul evanghelic din Sebeș s-a intervenit asupra unui monument funerar, urmându-se astfel etapele necesare procesului de conservare a suportului litic², iar asupra altor monumente au fost realizate în special teste de curățare pentru propunerile propice de conservare și restaurare.

În ceea ce privește monumentele funerare din cimitirele rurale investigațiile au vizat, pe lângă scanarea celor mai vechi monumente și transliterarea epigrafică care aduce o notă de unicitate cercetării³, teste privind degradările monumentelor, identificarea rocilor din care sunt realizate⁴ precum și analizarea modalității propice de curățare a pieselor. S-au selectat monumentele funerare din zonele istorice ale cimitirelor, optându-se spre cele mai vechi *markere* de mormânt, orientarea fiind spre tipologii diferite și suporturi de roci diferite, astfel adaptându-se operațiunile tehnice în funcție de degradări și de natura rocilor, elemente care pot sta la baza unei documentații tehnice complexe privind propuneri de conservare și restaurare în cadrul unui amplu proiect de restaurare sau clasare a cimitirelor istorice⁵.

Folosirea modelelor 3D ale pieselor, realizate prin scanare cu lumină structurată și prin fotogrammetrie a fost extrem de utilă în cazul cercetării epigrafice și a transliterării epitafelor, rezultatele acestor cercetări fiind în sine o componentă originală a lucrării, realizată cu sprijinul unor specialiști în domenii⁶ precum și vorbitori ale limbilor în care au fost scrise inscripțiile, pentru o cât mai bună transliterare și traducere a acestora. Fotografiile aeriene de asemenea au avut un rol important în marcarea în teritoriu în primul rând a cimitirelor și a limitelor cimitirelor. De asemenea au fost marcate (fie pe fotografiile aeriene, fie pe planul efectuat) locul pieselor considerate importante pentru această teză de doctorat.

² Monumentul funerar se află și în momentul de față în proces de conservare și restaurare, etapele necesare consolidării și stabilizării suportului fiind delicate iar starea de conservare precară a monumentului necesitând o atenție deosebită. Acrotera superioară a monumentului de tip obelisc (o urnă decorată cu faldurile unui văl) a prezentat în momentul demontării o serie de degradări fizico-mecanice extrem de nocive rocii din care a fost realizat (rocă sedimentară), el aflându-se în laboratorul de restaurare în curs de consolidare, urmând ca ulterior să fie remontat. Avantajul lucrărilor de restaurare au fost de preconsolidare a suportului, curățare a acestuia (ceea ce a dus la o facilitare a transliterării inscripției)

³ În special în cazul Cimitirului Evreiesc din Vințu de Jos, cercetarea epigrafică a inscripțiilor cu caracter ebraic fiind cea mai delicată.

⁴ Analiză efectuată pe baza unor comparații realizate pe marginea unor fotografii microscopice prin comparații cu astfel de roci certificate prin buletine de analiză.

⁵ Dorința clasării cimitirelor istorice există, în primul rând, în cazul cimitirului evreiesc din Alba Iulia.

⁶ Cu această ocazie trebuie să mulțumesc cu precădere d.lor Lucian Herscovici, Claudiu Stoian, Zsolt Kovacs, Istvan Barabas, David Sipos, Mordechai Fridman și d-lor Alb Katalin și Ingrid Lehel.

Cu toate că cercetările au vizat doar părțile istorice ale cimitirelor, evoluția în general a unui astfel de spațiu, aspect care de asemenea a fost observat de-a lungul demersului de analizare a subiectului tratat, poate reflecta o serie de elemente sociale ale comunității cărui îi aparține un astfel de loc de vechi. Pe lângă plasarea temporală a începutului amplasamentului destinat înmormântării, care certifică începutul stabilirii unei comunități religioase într-un anumit spațiu, evoluția cimitirului poate să redea și impactul societății asupra comunității în cauză precum și integrarea acesteia în cadrul social.

Utilizarea unor anumite tipologii de monumente funerare la începutul existenței unui cimitir prezintă caracteristici specifice ale uzității pieselor tombale, în timp ce utilizarea unor tipologii comune și diversificarea acestor categorii de piese poate să ne ofere o imagine a interferențelor culturale artistice și a evoluției sociale a unei comunități religioase. Integrarea colectivității religioase în rândul social al vremii se poate distinge prin adoptarea unor elemente preluate din cadrul altor comunități iar acest lucru poate fi vizibil în zonele mai noi ale unui cimitir, în special începând cu sfârșitul secolului al XIX-lea.

Caracterul unic al cimitirelor probabil este cel mai pregnant în cazul evreilor, unde menținerea integrității unui cimitir, cu interzicerea deranjării locurilor de înmormântare face ca aceste spații să ofere o serie de informații prețioase pentru comunitate. De asemenea evoluția în timp a tipologiilor pieselor funerare, mult mai treptată și lentă decât în cazul altor comunități religioase, face posibilă o imagine clară asupra manierei tradiționaliste a evreilor. Cu toate acestea, odată ce evreii ajung să adopte moda vremii, tipologiile pieselor funerare ajung să fie diversificate și să reflecte, spre exemplu, extrem de bine influențele arhitecturale ale vremii.

Tipurile de monumente sunt mult mai diversificate în cazul celorlalte confesiuni amintite, dar se între-pătrund cu ceea ce regăsim și în zonele mai noi (secolul al XIX-lea) ale cimitirelor evreiești.

Rocile uzitate sunt o altă caracteristică care definește nuanța socială a unei comunități religioase. Natura diversă a rocilor, precum și calitatea acestora reflectă statutul social al defuncțiilor. Comparativ, în cimitirele evanghelice poate fi observat cu precădere nivelul economic ridicat al persoanelor înmormântate, rocile fiind extrem de

diverse și de o calitate superioară. Cu toate că roci de verse naturi se regăsesc și în cimitirele evreiești și reformate, prezența lor în cadrul cimitirelor evanghelice este mult mai timpurie, în timp ce celelalte cimitire amintite ele se disting mult mai târziu. De asemenea frecvența utilizării unor monumente funerare din roci de bună calitate este mult mai ridicată în cimitirele evanghelice decât în cazul celorlalte exemple.

Cu toate acestea, s-a concluzionat faptul că roca cel mai utilizată pentru realizarea monumentelor funerare⁷ este roca sedimentară de factură locală, materia primă cel mai facil de procurat fiind cea din imediata apropiere a localităților. Astfel, conform analizelor petrografice realizate, cel mai des utilizată piatră în edificarea monumentelor funerare a fost calcarul de culoare alb-gălbuie, extrem de facil de obținut și prelucrat, precum și cel mai accesibil din punct de vedere al costurilor de realizare în cazul atelierelor de pietrărie. La începutul secolului XX și în perioada următoare, monumentele deosebite încep a fi foarte des comandate din ateliere din alte localități învecinate⁸ sau inclusiv din ateliere din străinătate, cu preponderență din Ungaria. Există însă cazuri în care avem monumente funerare care au fost realizate prin refolosirea unor moloane de piatră provenite din alte construcții. Un astfel de caz a fost întâlnit în cimitirul Evreiesc din Alba Iulia, unde unul dintre monumente a fost confecționat folosindu-se moloane de piatră ornamentate în anumite porțiuni (Cimitirul Evreiesc Alba Iulia M 42). Din nefericire epitaful nu mai este lizibil pentru a se data piesa comemorativă.

Amintind de cimitirele evanghelice, o altă caracteristică a monumentelor funerare de aici este maniera îngrijită a epitafului. Cu toate că acesta este mai sărac în descriere și oferă detalii elementare despre defunct, maniera de cioplire a literelor, mai îngrijită și cu o nuanță artistică mult mai mare decât în celelalte cazuri, dă o notă de specificitate monumentelor din cimitirele amintite. Cu toate acestea, maniera de redactare a textului amintit este preluată și utilizată frecvent în secolul XIX și în cazul monumentelor funerare evreiești și reformate.

O altă particularitate a inscripțiilor este limba de redactare, dacă evanghelicii și reformații își păstrează limba originală, respectiv germana și maghiara, în cazul evreilor lucrurile se schimbă treptat. Astfel odată cu trecerea timpului apar inscripțiile bilingve, în

⁷ Cu toate că într-o pondere mai mică procentual în cazul cimitirelor evanghelice.

⁸ Cum este cazul Sibiului.

funcție de comunitatea în care se aflau. Astfel apar atât inscripții în limba maghiară cât și inscripții dublate în limba germană. Dacă inițial inscripția apare doar în limba ebraică, caracterele latine utilizate în inscripțiile dublate începând cu secolul XIX ajută mai ușor la identificarea numelui defunctului înmormântat precum și la datarea monumentului, respectiv recunoașterea datei decesului.

Referindu-ne la epitaf, dacă în cazul evanghelicilor și a reformatilor, preponderent apar texte mai simple, în cazul evreilor poziția socială a defuncților de multe ori este redată de inscripție, precum și apartenența paternă care ne facilitează posibilitatea de a identifica gradele de rudenie a defuncților, în timp ce, în cazul celorlalte confesiuni, doar numele de familie (inexistent în cazul evreilor în marea majoritate a cazurilor) reflectă rudenia dintre cei înmormântați acolo.

Documentarea a tratat monumentele funerare prin prisma legăturii dintre acestea și epitaf, dar a urmărit și simbolistica monumentului, acest raport fiind de o însemnătate deosebită. Trecând la simbolistica utilizată în arta funerară, există exemple concrete în care această simbolistică poate să ofere detalii despre defuncții înmormântați în acel loc, cu referire la locul din societate. Acest lucru se poate observa atât în cimitirele evreiești, unde poziția în comunitatea religioasă este adeseori semnalată, cât și în cimitirele reformate sau evanghelice unde sunt marcate mormintele oamenilor utili societății (preoți, învățați, profesori, medici, meșteri, și așa mai departe).

O particularitate aparte în cazul cimitirului Evreiesc din Alba Iulia o reprezintă existența unor piese funerare anepigrafe, orientate atât vertical cât și orizontal. Acestea au reprezentat un mister în momentul incipient al cercetării, ultimele investigații certificând faptul că ele marchează practic morminte, existente și regăsite în registrul de înmormântări precum și marcate pe harta cimitirului, dar care nu ne oferă nici un detaliu stilistic precum nici posibilitatea existenței unui text epigrafic care să ofere detalii despre ce înmormântați în acele locuri. Cu toate acestea se poate presupune că înmormântările pot aparține unor persoane care au fost considerate nedemne pentru societate și poziționate în acea zonă a cimitirului. Cu toate acestea această afirmație rămâne doar o presupunere, piesele funerare anepigrafe verticale fiind așezate printre cele cu inscripție. De asemenea una dintre pietrele tombale anepigrafe se află în imediata apropiere a zonei destinate rabinilor, în vecinătatea locului de înmormântare a rabinului Ezekiel Paneth.

Tot referitor la locul de înmormântare al decedaților, un aspect definitiv în cazul cimitirelor evreiești este poziționarea celor morți aleatoriu, fără legătură cu rudele, cu mici excepții în care tații sunt înmormântați alături de copii lor dacă data morții este apropiată. De asemenea există cazuri în care marcarea acestor înmormântări sunt realizate de morminte duble. În schimb, de multe ori la celelalte confesiuni, soțul și soția este înmormântat în același loc, având fie un singur *marker* funerar, fie unul dublat.

Concluzia primordială a tezei surprinde, prin exemplele de bune practici în restaurare monumentelor funerare din piatră, necesitatea iminentă a păstrării și a obligativității de intervenție spre conservarea și stabilizarea suportului din care sunt realizate monumentele funerare, indiferent de religie ori de natura monumentului, pentru dănuirea în timp a informațiilor atât de valoroase identificate cu mai mare ușurință în urma intervențiilor prin procesele tehnice de restaurare sau prin modalități de digitizare a pieselor tombale. Conservarea și restaurarea monumentelor comemorative stă la baza trăinicieii acestora și completează perfect demersul de cercetare, atât de îngreunat de multe ori, de trecerea timpului și de starea de conservare precară a bunurilor în discuție.

